

PAWEŁ E. WESZPIŃSKI
Muzeum Warszawy
pawel.weszpinski@muzeumwarszawy.pl

Kartograficzny obraz elementów niematerialnych w mieście na przykładzie planów Warszawy od 1641 roku do końca XIX wieku

Zarys treści. Autor artykułu porusza problem kartograficznej prezentacji niematerialnych elementów przestrzeni miasta. Na przykładzie dawnych planów Warszawy z okresu od 1641 roku do końca XIX wieku powiązano obraz obiektów i miejsc w mieście z obrazem tego, co się w nich albo w związku z nimi dzieje. Autor prezentuje wyniki analizy sposobów przedstawiania elementów niematerialnych, wyróżniając trzy najliczniejsze ich grupy: nazewnictwo,

funkcje i znaczenie obiektów oraz zagadnienia własnościowe i administracyjne. Wnioski zostały oparte na analizie 61 ogólnogeograficznych planów Warszawy obejmujących całe miasto, powstałych w okresach 1641–1800, 1801–1900 oraz w uzupełnieniu 1901–1939.

Słowa kluczowe: elementy niematerialne, dawne plany miast, plany Warszawy, prezentacja kartograficzna

1. Wstęp

Miasto jest zjawiskiem przestrzennym o trójwymiarowej fizycznej rozciągłości, zawierającym liczne elementy, zarówno materialne jak i pozamaterialne, związane z działalnością człowieka. Można powiązać obiekty i miejsca w mieście z tym, co się w nich albo w związku z nimi dzieje. Fizycznym przedmiotom towarzyszą ich niematerialne konteksty aktywności mieszkańców. Jeśli przyjmiemy za słuszne stanowisko Bjørnara Olsena (2013), że we współczesnym poznaniu świata dominuje podejście antropocentryczne, marginalizujące znaczenie materialnych przedmiotów, to sądzę, że w przekazie kartograficznym mamy do czynienia z sytuacją odwrotną. Wszak na mapie obraz materialnych obiektów jest jej dominującą treścią. To obraz takich obiektów jak ulice, budynki, elementy małej architektury, obiekty hydrograficzne, formy rzeźby i pokrycia terenu.

Zaproponowany dychotomiczny podział, chociaż na pierwszy rzut oka jednoznaczny, budzi jednak pewne wątpliwości. Dotyczą one choćby kartograficznego obrazu miejsc kultu religijnego. Na mapie pod jednym znakiem znajdujemy zarówno informacje o obiektach fizycznych –

kościółach, kaplicach, klasztorach, jak i o aktywności wiernych odniesionej do tych miejsc. Desygnat znaku umieszczonego na planie nie jest zatem w pełni jednoznaczny.

W znakach przedstawianych na planach ogólnogeograficznych¹ omawianego okresu można, jak się wydaje, upatrywać nie tylko treść topograficzną, ale również informacje o charakterze tematycznym, a odnoszące się do elementów niematerialnych, uzupełniających obraz topograficzny. Ze względu na to dublowanie znaczeń decyduję się w artykule wskazywać także na informacje z materialnego i pozamaterialnego pogranicza.

2. Zakres badań i hipoteza badawcza

W artykule przedstawiam wyniki badań kartograficznego obrazu niematerialnych elementów przestrzennych występujących w mieście. Rozważania zawężono do Warszawy, okresu od 1641 roku (powstanie pierwszego znanego

¹ Plany ogólnogeograficzne odróżniam tu od planów, na których można znaleźć elementy treści tematycznej, wyprobowane na odrębne poziomy czytania.

dziś planu Warszawy²) do przełomu XIX i XX wieku, a przedmiotem analizy były plany ogólnogeograficzne, obrazujące całe miasto w jego granicach administracyjnych, z pominięciem planów tematycznych.

Do badań wykorzystałem 61 ogólnogeograficznych planów Warszawy: 18 z okresu 1641–1800, 23 z okresu 1801–1900 i 20 z okresu 1901–1939 (grupa uzupełniająca).

Przystępując do zaprezentowanych badań sformułowałem hipotezę, że na dawnych planach Warszawy można dostrzec sukcesywny wzrost liczebności, a zatem również roli elementów pozamaterialnych. Nie można jednak wskazać wyraźnego momentu początkowego ich przedstawiania na mapach.

3. Niematerialne elementy przestrzenne na planach Warszawy

Poddając analizie 61 planów Warszawy opracowanych we wskazanych wyżej okresach odnotowałem następujące typy elementów niematerialnych: nazwy obszarów, nazwy ulic, nazwy obiektów, religijne funkcje obiektów, inne funkcje obiektów, znaczenie obiektów, własność, numery posesji, administrację, wizje miasta³, historię, cenzurę, komunikację, sądownictwo, usługi pocztowe, usługi zdrowotne. Niektóre z przytoczonych pojęć są dwuznaczne, na co wskazywałem we wstępie. Należy do nich, oprócz przytoczonych wcześniej funkcji religijnych, komunikacja (poza fizycznym istnieniem obiektów komunikacyjnych) sądownictwo (poza samą lokalizacją obiektów sądowych). Pewnego wyjaśnienia wymaga także określenie *historia*, w którym zawarłem sposoby przedstawiania na planach zjawisk z przeszłości oraz zmienności elementów w czasie – rzecz jasna elementów niematerialnych. Rozwinięcie problemu rozumienia pojęcia elementów niematerialnych zawarte są również w niżej przedstawionych szczegółowych komentarzach.

² *Varsovia Mosoviae caput et Regia* [Warszawa, stolica Mazowsza i Królestwa], 1641, Israel Hoppe, skala ok. 1:7500, rękopis wielobarwny, 19×33cm, w: I. Hoppe, 1641, *Ordentliche Beschreibung auch historische Erzählung aller fürnemsten begebenheiten, so sich in dem vierjährigen Kriege sechs-jährigen Stillestand zwischen denen hochlöblichen krownen Polen und Schweden anno 1626–1636 incl. Zehn Jahr über im Lande Preussen so offensive als defensive zu Wasser und Lende zugetragen und begeben*.

³ Używam pojęcia odpowiadającego nieużywanemu wówczas jeszcze określeniu planowanie przestrzenne.

W zestawieniu wyróżniam trzy grupy elementów najczęściej przedstawianych na dawnych planach Warszawy. Są to:

- nazewnictwo,
- funkcje i znaczenie obiektów, w tym zagadnienia religijne i usługi,
- zagadnienia własnościowe i administracyjne, w tym granice.

Niżej przedstawiam wyniki przeprowadzonych analiz w odniesieniu do wymienionych trzech grup.

3.1. Nazewnictwo

Pojęcie nazewnictwo, inaczej toponimia miasta, toponimia miejska, plateonimia, urbonimia albo homonimia, stosowane jest do określenia zbioru nazw miejskich od drugiej połowy XX wieku (K. Handke 2011). Trzy główne typy nazw umieszczanych na dawnych planach Warszawy to nazwy ulic, nazwy obszarów oraz nazwy pojedynczych obiektów. Najstarsze użycie nazw na planach Warszawy odnosi się do informacji o nazwach obiektów. Już na drugim (w rozumieniu chronologicznym) znanym dziś planie Warszawy, opracowanym w 1655 roku przez E. Dahlberga⁴ (B. Krassowski, B. Majewska 1980), znajdujemy pierwsze informacje nazewnictwa dotyczące obiektów. Są to liczby umieszczone na planie, a rozwinięte w legendzie do pełnych opisów. Na planie tym przedstawiono: 1. *Forum* (rynek), 2. *Curia* (ratusz), 3. *Temp. Parochiale* (kolegiata pw. Św. Jana), 4. *Arx Regia* (Zamek Królewski), 5. *Atrum* (Dzielnica Przedni Zamku), 6. *Statua R. Sigismondi* (Kolumna Króla Zygmunta), 7. *Porta Cracovien.[sis]* (Brama Krakowska), 8. *Porta Zacrociziniensis* (Brama Zakroczymska), 9. *Suburbia* (przedmieścia) oraz 10. *Palatium Principis Caroli Ferdinandi* (Pałac Księża Karola Ferdynanda). Nazwy te mają przede wszystkim charakter określeń funkcjonalnych i tylko w dwóch przypadkach dopatrywać się w nich można częściowego charakteru nazw własnych; są to nazwy bram zakroczymskiej i krakowskiej. Z czasem

⁴ *Urbs Warsavia Sedes Regum Poloniae ordinaria eo statu representata quo à S.R.M. Sueciae d[ie]. 30. Aug[ust]i An.o occupabatur* [Miasto Warszawa siedziba Królów Polski faktycznie w takim stanie pokazana, w jakim przez Najjaśniejszy Królewski Majestat Szwecji dnia 30 sierpnia 1655 roku była zajęta], ok. 1:4000 (40 prętów reńskich – 38 mm), 1655, Erik Jönsson Dahlbergh, miedzioryt, 29,5×22,8 cm. W: Samuel Pufendorf, *De rebus a Carolo Gustavo Sueciae rege gestis*, Nürnberg 1696.

ten charakter zdominuje znaczenie obu wymienionych określeń, a także określenia *Rynek* (z rozwiniętą nazwą *Rynek Starego Miasta*), *Zamek Królewski* oraz *Kolumna Króla Zygmunta* (a zatem kolumna Zygmunta III Wazy). Plan ten nie zawiera natomiast istniejących przecież nazw ulic⁵.

Nazwy ulic po raz pierwszy uwzględnił C.F. Werneck na dwóch planach z 1732 roku⁶, oznaczając czternaście z nich, czyli około ¼ ówczesnych nazw (A. Karczewski 1945). Nie zostały one umieszczone na planie, lecz oznaczone literami objaśnionymi w legendzie. Na każdym planie, z których jeden jest opracowaniem francuskojęzycznym, drugi zaś niemieckojęzycznym, przedstawiono nazwy przetłumaczone lub zapisane fonetycznie. Zapis fonetyczny odnosi się do nazw nieprzetłumaczalnych albo trudnych do przetłumaczenia. Nazwami takimi są *Solec* – *Solec* na planie francuskojęzycznym i *Die Solec* na planie niemieckojęzycznym, *Podwale* – odpowiednio *Podwal* i *Die Podwal*, *Nalewki* – *Ruë Nalewki* i *Die Nalewki* oraz *Leszno* – *La Lesino* i *die Lesna*.

Bogatsze nazewnictwo znajdujemy na planie C.F. Hübnera z 1740 roku⁷, gdzie oprócz 33 nazw właściwych ulic oraz nazw określają-

cych kierunki dróg wylotowych, widzimy również nazwy obszarów i obiektów. Autor umieścił m.in. nazwy jurydyki *Grybów* (właściwie Grzybów) i *Wielopol*, nazwy *Thier Garten* (Zwierzyniec), *Dorff Ujasdoff* (wieś Ujazdów), *das Bath* (Łazienki), a także *Mistberg* (pierwsze kartograficzne opisanie Gnojnej Góry). Frapujący jest sposób opisanie kierunków dróg wylotowych. Są to „drogi do” np. *Weg nach Maria Mont u. Bielana* (droga na Marymont i Bielany), *Weg nach Wahl Plac* (droga na Pole Elekcyjne), albo „drogi z” np. *Weg von Czerniakow* (droga z Czerniakowa), *Straaße von Piaseczna* (droga z Piaseczna). Nie udało się dotąd wyjaśnić zasady stosowania obu form opisu kierunków. Z podobnym rozwiązaniem będziemy mieć do czynienia również na późniejszych planach, m.in. na planie J.G. Lehmana z 1809 roku⁸ (P.E. Wyszpiński 2012, 2013). C.F. Hübner, podobnie jak C.F. Werneck, użył dwojakiego rodzaju zapisu nazw ulic – podając albo ich tłumaczenie albo zapis fonetyczny. Znajdujemy więc tu np. *Johannes Gaße* (ul. Świętojańska), *Bier Gaße* (ul. Piwna), *Brücke Gaße* (ul. Mostowa), *Neue Welt* (ul. Nowy Świat), ale też nie tłumaczone *Groß Solec* (ul. Solec), *Nalifki* (ul. Nalewki), *Lescino* (ul. Leszno). Tłumaczenie nazw będzie ustępowało miejsca zapisowi oryginalnemu, zanikając właściwie w końcu XVIII wieku. Tylko za *posteriorum* tego rozwiązania uznać można ostatnie przykłady jego stosowania z 1831 roku. Inaczej należy traktować tłumaczenie nazw na język rosyjski w drugiej połowie XIX wieku, co wynikało z zapisu nazw w urzędowym języku imperium rosyjskiego.

Zważywszy na syntetyczny charakter artykułu, nie rozwijam dalej szczegółowych rozważań dotyczących prezentacji nazewnictwa. Przedstawione przykłady ilustrują wprowadzanie i charakter głównych sposobów prezentacji zagadnień toponomastycznych na dawnych planach Warszawy.

Z analizy sposobów prezentacji nazewnictwa na dawnych planach Warszawy wypływa szereg istotnych wniosków. Nazwy zdają się odpowiadać na kluczowe pytanie – „jak nazywa się prezentowany obiekt”, odnosząc się tym samym do pozamaterialnych cech przestrzeni

⁵ Informacje o ponad 40 nazwach znajdujemy w dokumencie *Rewizja Miasta Starej i Nowej Warszawy z 1659 roku*.

⁶ *Plan de Varsovie fait par ordre de son Excellence Monseigneur le Comte de Bielinski Maréchal de la Cour par le major Werneck Anno 1732* [Plan Warszawy wykonany z rozkazu Jego Ekscelencji Pana Hrabiego Bielińskiego Marszałka Dworu przez majora Wernecka w 1732 roku], ok. 1:1800 – 1:4200, 1732, C.F. Werneck, rękopis wielobarwny, 137,5×74,5 cm oraz *Plan von Warschau gemacht und dediciret an Ihro hoch Fürst: Durchlaucht Augustus Alexander Furst Czartorinski Voÿvod von Rusland durch den Hauptmann C.F. Werneck 1732* [Plan Warszawy wykonany i dedykowany dla Jego Książęcej Wysokości Najjaśniejszego Augusta Aleksandra Księcia Czartoryskiego, Wojewody Ruskiego przez kapitana C.F. Wernecka w 1732 roku.], ok. 1:1800 – 1:4200, 1732, C. F. Werneck, rękopis wielobarwny, niezachowany (istnieje czarno-biała fotokopia), brak danych o rozmiarze oryginału.

⁷ *Plan der Koenigl. Pohl. Residenz Stadt Warschau nebst allen daselbst befindlichen Palais und Vorstædten, wie auch dabey gelegenen Solec, Anno 1733 außgemeßen, und Anno 1740. mit Nachtragung, derer binen dieser Zeit Vorgefallenen Verænderungen nochmals gezeichnet von C. F. Hübner ing: Cap:* [Plan Warszawy – miasta rezydencji królewskiej Polski wraz z wszystkimi znajdującymi się tam pałacami i przedmieściami, jak też wraz z Solcem przy nim położonym, wymierzony w 1733 roku, ze zmianami, które zaszły do 1740 roku narysowany przez C.F. Hübnera], ok. 1:10 000, Carl Federick Hübner, rękopis wielobarwny, 78,4×43,2 cm.

⁸ *Plan Miasta Warszawy. Plan von der Stadt Warschau*, ok. 1:11 700 (1500 Toisen [sążnii] – 25 cm/ 5000 Dres. Ellen [lokci dreźnieńskich] – 24,2 cm), 1809, Johann Georg Lehmann, ryt. Joseph Bach, miedzioryt, 93×67 cm.

miasta, do jakich należą nazewnictwo. Są to informacje na poziomie nominalnym, a tylko nieliczne plany zawierają próby wprowadzenia informacji na wyższe poziomy pomiarowe. Próby przedstawienia klasyfikacji widać np. na planie Macieja Deutscha z 1777 roku⁹, gdzie nazwy okołowarszawskich miejscowości o większym znaczeniu¹⁰ dano grubszymi i większymi literami. Próbę przedstawienia klasyfikacji nazw na planie Warszawy podjął także J.G. Lehmann w 1809 roku, nie zyskując jednak naśladowców tego rozwiązania.

Na dawnych planach Warszawy widoczne jest często dosyć duże zróżnicowanie wielkości napisów. Pobieżna analiza mogłaby prowadzić do wniosku o klasyfikacyjny charakter tych różnic. Jednakże w istocie mamy do czynienia raczej z zabiegiem graficznym, polegającym na dostosowaniu rozmiaru napisu do szerokości ulicy przedstawionej na planie. Można sądzić, że zwiększenie wielkości liter w nazwach większych ulic (jest to dobrze czytelne na planach J.G. Lehmana z 1809 roku oraz planie Korpusu Inżynierów Wojskowych i jego kontynuatorów z lat 1822–1859) wynika raczej z wielkości dostępnego miejsca, niż z próby graficznego przedstawienia klasyfikacji ulic (H. Bartoszewicz, P.E. Weszpiński 2017). Na planach, na których w wyniku generalizacji ulice sprowadzono do jednolitej szerokości, nie stosowano napisów o różnych wielkościach, które mogłyby nieść dodatkowe informacje.

Na dawnych planach Warszawy stosowano dwa sposoby umieszczania nazw: było to albo umieszczenie litery lub liczby na planie i jej objaśnienie poza ramką, albo umieszczanie nazw na planie, w świetle znaku ulicy lub powyżej znaku. Stosowanie oznaczeń liczbowych i literowych ustępowało z czasem miejsca zapisowi nazw na planie, aż do niemal zupełnego ich zaniku w połowie XIX wieku.

O ile w XVII wieku nazewnictwo na planach Warszawy było właściwie pomijane i o ile jeszcze w połowie XVIII było szcążkowe (w 1732 roku podano jedynie około ¼ nazw ulic), to w końcu wieku XVIII nastąpiło odwrócenie podejścia. W wyniku tego procesu na planach P. Henne-

quina z 1779 i G. von Raucha z 1796 roku przedstawiono blisko 90% nazw ulic. Przy tym właściwie nie da się zauważyć związku między zwiększaniem liczby uwzględnianych nazw ulic a skalą planu. Liczbę nazw na wybranych planach ilustruje tabela 1.

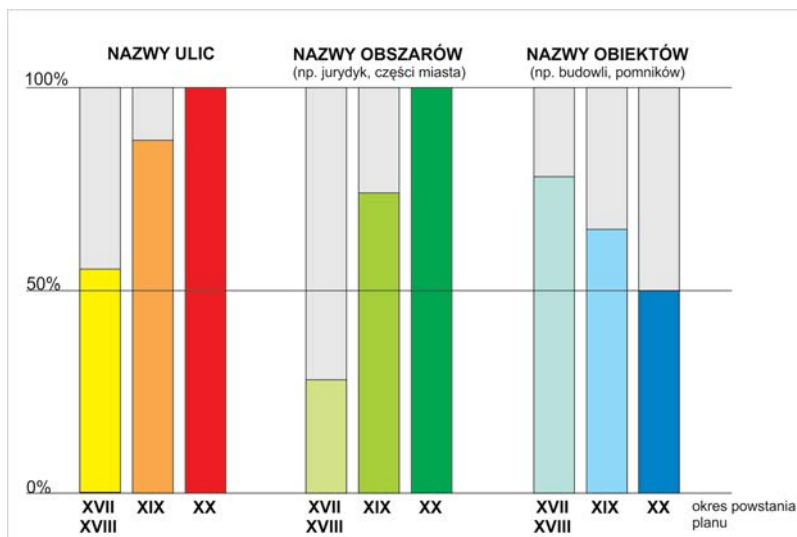
Tabela 1. Liczba nazw ulic na wybranych planach Warszawy

Autor i rok wydania planu	Liczba nazw ulic
C.F. Werneck (1732)	14
C.F. Hübner (1740)	33
P. Ricaud Tirregaille – „plan wielki” (1762)	31
P. Ricaud Tirregaille – „plan mały” (1762)	32
G.L. le Rouge (1768)	26
G.A. Rizzi-Zannoni (1772)	13
J.B.L. Aubert, P. Tardieu (1790)	9
A. Hiż, H. Jędrzejowski (1771)	192
P. Hennequin (1779)	193
G. Rauch (1796)	193
J.G. Lehmann (1809)	208
L. Scaupae (1831)	141
W.B. Clarke (1831)	27
K. Witkowski (1856)	156

W kontekście rozważań o nazewnictwie interesujące wnioski wypływają z liczb zilustrowanych na rycinie 1. Wraz z upływem czasu widoczny jest wzrost udziału planów zawierających nazwy ulic i obszarów oraz spadek udziału planów, na których umieszczono nazwy poszczególnych obiektów. Na rycinie rozszerzam zakres chronologiczny rozważań, aby odnieść dane dotyczące planów powstałych w okresie 1655 – koniec XIX wieku do planów wydanych w pierwszym czterdziestolecu wieku XX.

⁹ *Planta Miasta Warszawy z okolicami 1777*, 1:21 000 (4000 łokci – 111 mm), 1777, Maciej Deutsch, rękopis wiewolbarwny, 114,8×130,5 cm.

¹⁰ Autor planu nie wyjaśnił jednak zastosowanego rozróżnienia.

Ryc. 1. Procentowy udział planów Warszawy z nazwami ulic, obszarów i obiektów w ich ogólnej liczbie w trzech okresach

3.2. Funkcje i znaczenie obiektów

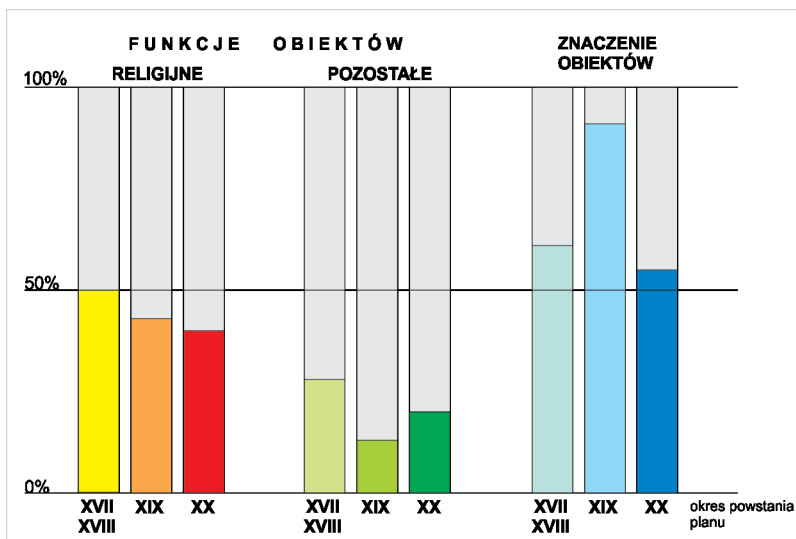
W kontekście analizowanych dawnych planów Warszawy, wydaje się zasadne łączne omówienie zarówno funkcji jak i znaczenia obiektów. Funkcje obiektów opisują aktywność człowieka realizowaną w tychże obiektach albo z nimi kojarzoną. Materialny obiekt sakralny jest miejscem m.in. wypełniania obrządku religijnego, a jeśli obiekt należy do wojska, mamy do czynienia ze służbową aktywnością żołnierzy. Znaczenie obiektu wypływające z funkcji albo fizjonomii wynika w istocie z dokonanej pod pewnymi względami oceny obiektu – jest zatem jego niematerialną cechą. Obie te grupy cech nadają kontekst topograficznemu przedstawieniu niektórych obiektów na planie miasta. Ich rozłączność mogłaby budzić w części przedstawień zasadne wątpliwości, ponieważ znaczenie obiektu często wpływa wprost z jego funkcji, a zatem realizowanej w nim aktywności. Udział planów, na których przedstawiono funkcje i znaczenie obiektów ilustruje rycina 2.

Na dawnych planach Warszawy pierwszą i najliczniejszą grupą zobrazowań funkcji obiektów i miejsc aktywności było wyróżnianie kościołów, najczęściej przez umieszczenie znaku krzyża na obiekcie. Formy tej prezentacji były dość różnorodne, od niewielkich krzyży wewnątrz

obrysu obiektu, jak np. u C.F. Hübnera (1740), przez duże krzyże zajmujące niemal całe zarysy budowli, jak np. u J.G. Lehmana (1809) i na planach Korpusu Inżynierów Wojskowych (1822–1829), po sygnaturę krzyża zastępującą rzut obiektu, jak u P. Hennequina (1779). Inną formę przedstawienia kościołów znajdujemy na najstarszym znanym planie Warszawy. I. Hoppe w 1641 roku (T. Zarębska 1964) wyróżnił je znakiem przypominającym kształtem kopertę, być może nawiązującym do kształtu charakterystycznych w tym czasie sklepień krzyżowo-żebrowych¹¹. Zarówno u I. Hoppego jak i np. na pracach Korpusu Inżynierów Wojskowych obiektom o funkcjach religijnych nadawano odrębną, dodatkową barwę – w pierwszym wypadku żółtą, w drugim ciemnoniebieską.

Zwiększanie powszechności dostępu do planów miasta, widoczne w pierwszej połowie XIX wieku, było przyczyną pojawiania się na nich nowych informacji. Wykraczają one poza typowy zakres treści planów o charakterze ogólnoinformacyjnym. Dostępność planów wiąże się wyraźnie z rozwojem techniki drukarskiej, a wraz z nim z powstawaniem i rozwojem licz-

¹¹ Taką sugestią sformułowała w 2017 r. Małgorzata Mycielska w dyskusji na temat planu I. Hoppego z autorem niniejszego artykułu.

Ryc. 2. Procentowy udział planów Warszawy z przedstawionymi funkcjami i znaczeniem obiektów w ich ogólnej liczbie w trzech okresach

nych oficyn wydawniczych. Uwagę zwraca jednak relatywnie niewielka liczba nowo wprowadzanych elementów treści – niewielka, lecz znacząco rozszerzająca informacje o mieście, w tym o pozamaterialnych zjawiskach znajdujących się w przestrzeni miasta. Ich znaczenie odnosi się zarówno do historycznego przekazu o stanie i rozwoju miasta, jak i do poznania specyfiki i rozwoju dawnych planów Warszawy.

Przedstawiona w tabeli 2 lista elementów treści tematycznej dotyczącej urzędów, usług i komunikacji stanowi zamknięty zestaw zagadnień zawartych na analizowanych planach Warszawy z trzech pierwszych ćwierci XIX wieku.

Informacje zawarte w drugiej kolumnie tabeli 2 są próbą wskazania treści pozamaterialnych, odniesionych do oznaczeń widocznych na planach. Zasadne wydaje się ich omówienie w toku prowadzonych rozważań, bowiem czy istotą przedstawienia siedziby komisariatu policji jest wskazanie obiektu jako takiego? Wydaje się, że istotą tego wskazania jest aktywność instytucji, powiązana z istnieniem takiej siedziby.

Informacje o położeniu interesujących obiektów i aktywności prezentowane były na trzy sposoby, które można wyróżnić ze względu na stopień zaawansowania informacji graficznej. Pierwszy z nich to umieszczenie informacji

w treści pozaramkowej. Mimo że nie jest ona podana wprost na planie, to wymieniam ją jako sposób stosowany na arkuszu planu, chociaż poza samym obrazem kartograficznym. Wskazana informacja w takich przypadkach zawiera określenie obiektu oraz przypisanie mu danych adresowych – ulicy oraz numeru hipotecznego. Formę opisową znajdujemy m.in. na planach Wilhelma Kolberga¹², gdzie zostały podane informacje o adresach komisariatów policji oraz sądów pokoju. Wyszczególnienie komisariatów i sądów może oczywiście budzić pewne wątpliwości, jako że można upatrywać desygnatu tego przedstawienia nie tyle w instytucji, co w jej siedzibie. Zasadny wydaje się jednak pogląd, że określona siedziba istnieje, o ile działa w niej instytucja i to właśnie owo działanie powoduje jej przedstawienie.

Drugą formą przedstawienia omawianych informacji było graficzne wyróżnienie na planie obiektów – instytucji wraz z opisem ich przeznaczenia. W rozwiązaniu tym, posilując się przede wszystkim zmienną graficzną jasności lub ziarnistości, wyróżniano zarysy wybranych budynków. Rozwiązanie takie, dość popularne

¹² Przykładowym planem tego autora jest *Plan Warszawy*, 1:17 300 (800 sążni – 8 cm), 1848, wyd. Wilhelm Kolberg, rytowanie Józef Herkner, druk Stanisław Strąbski, litografia; znane są egzemplarze ręcznie kolorowane.

na dawnych planach Warszawy, stosowała m.in. Służba Inżynierska Miasta¹³, na której planach obok typowego znaku topograficznego umieszczano opisy, np. *Stacja Towarowa Drogi Żelaznej Warszawsko Wiedeńskiej, Stacja Drogi Żelaznej Warszawsko Wiedeńskiej, Stacja Czasowa Drogi Żelaznej Nadwiślańskiej*. Zacytowane z planu określenia, podobnie jak w odniesieniu do wymienionych wyżej komisariatów i sądów, informują o sposobie funkcjonowania obiektów i tym samym wskazują niematerialne desygnaty użytego znaku. Na planie Służby Inżynierskiej Miasta nie znajdziemy natomiast odrębnych sygnatur ilustrujących przywołane funkcje.

Trzecią grupą są oznaczenia sygnaturowe. Tu znaki nie mają cech zarysu rzutu obiektu, jak w przedstawionych wyżej przykładach. Sygnatury uzupełniano niejednokrotnie informacjami dodatkowymi, np. nazwami dworców. Większość sygnatur ma kształt figur geometrycznych, a relacja kształtu znaku i jego desygnatu nie jest relacją podobieństwa. To geometryzujące podejście nie jest w pełni konsekwentne. Sygnatury odnoszące się do poczty często nawiązują do jednoznacznych skojarzeń z trąbką pocztową. Stosowano zatem zgeneralizowane wizerunki trąbki, przedstawiane na planach w różnej wielkości i w różnym uproszczeniu.

Powiązanie przywołanych przedstawień z rozwojem technik reprodukcyjnych znajduje swoje uzasadnienie, gdy spojrzymy kiedy zaczęto prezentować niektóre zjawiska. Sygnatury sądów pokoju, utworzonych w Księstwie Warszawskim w 1808 roku, przedstawiano na planach miasta dopiero od lat dziewięćdziesiątych XIX wieku. Przedstawienie połączeń telegraficznych to lata osiemdziesiąte XIX wieku, chociaż pierwsza stacja telegraficzna powstała w mieście w roku 1853. Rozbieżności tych dat każą upatrywać dodatkowych przyczyn uwzględniania tych treści na planach. Inaczej odniesiono się do powstających linii kolejowych. Te jednak przedstawiano raczej jako obiekty topograficzne, niż jako ilustracje możliwości podróży z i do Warszawy. Jest to zrozumiałe w kontekście fizjonomicznych cech linii kolejowych wraz z in-

Tabela 2. Materialne i niematerialne elementy treści dawnych planów Warszawy

Elementy treści materialnej	Elementy treści pozamaterialnej
Poczta	
skrzynki pocztowe	
siedziby oddziałów pocztowych	działalność oddziałów pocztowych we wskazanym miejscu
stacje telegraficzne	działalność stacji telegraficznych we wskazanym miejscu
Policja	
siedziby komisariatów policji	działalność komisariatów policji we wskazanym miejscu
Sądy	
siedziby sądów pokoju	działalność sądów pokoju we wskazanym miejscu
Transport	
linie kolei żelaznej	połączenia kolejowe
stacje kolei żelaznej	działalność stacji
linie kolei konnej	linie kolei konnej połączenia kolejowe
stacje kolei konnej	działalność stacji
linie tramwajowe	połączenia tramwajowe
stacje tramwajowe	działalność stacji
linie kolejki podmiejskiej	połączenia kolejowe
stacje kolejki podmiejskiej	działalność stacji

frastrukturą kolejową i zapewne nie należy przedstawień tych wiązać z próbą zilustrowania pozamaterialnych aspektów istnienia obiektów kolejowych. A do tych należą choćby połączenia rozumiane jako aktywność lub możliwość aktywności komunikacyjnej, nie zaś jako fizycznie istniejąca linia kolejowa (tory). Natomiast ten aspekt istnienia i funkcjonowania linii komunikacyjnych wydaje się uprawniać do uwzględnienia w grupie pozamaterialnych atrybutów także linii kolei konnych (od 1866 r.) i tramwajów konnych (od 1881 r.). Wciąż jednak aktualne jest pytanie o treść zapisanego na

¹³ *Plan m. Warszawy poprawiony i dopełniony przez Służbę Inżynierską Miasta. План г. Варшавы исправлен и пополнен Городскою Инженерною Службою*, 1:16 800, 1879, Służba Inżynierska Miasta, Władysław Główczewski, litografia, 51,5×65,5 cm.

planie przekazu – czy jest to udokumentowanie konkretnego położenia obiektów komunikacyjnych, czy wskazanie tras przemieszczeń środków komunikacji publicznej.

Przykładową ilustracją obrazującą sposoby prezentacji omawianych w tej części obiektów i zjawisk są legendy planów wydawanych przez warszawską oficynę – zakład litograficzny Feliksa Kasprzykiewicza (ryc. 3).

Udział planów zawierających zasygnalizowane informacje przedstawia rycina 4. Dla

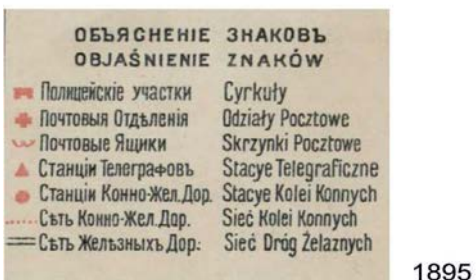
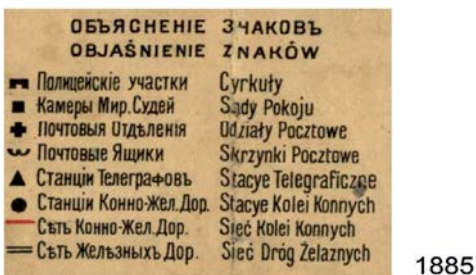
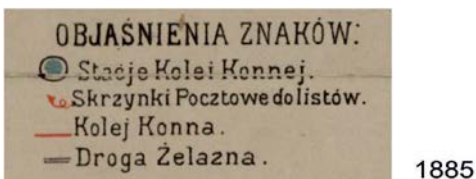

Рис. 3. Legendy wybranych planów Warszawy
F. Kasprzykiewicza

porównania wskazują na jeden nieoznaczony element w badanym okresie, jakim są szpitale. Pojawiają się one, co zaskakujące, dopiero na planach dwudziestowiecznych. Wcześniej, zwłaszcza w XVIII wieku, ze wskazaniem szpitali mamy do czynienia tylko w przypadku znacznie mniejszych budowli. Przykładem mogą tu być np. wykazy do planów P.R. Tirregaille'a z 1762 i G.L. Le Rouge'a z 1768 roku.

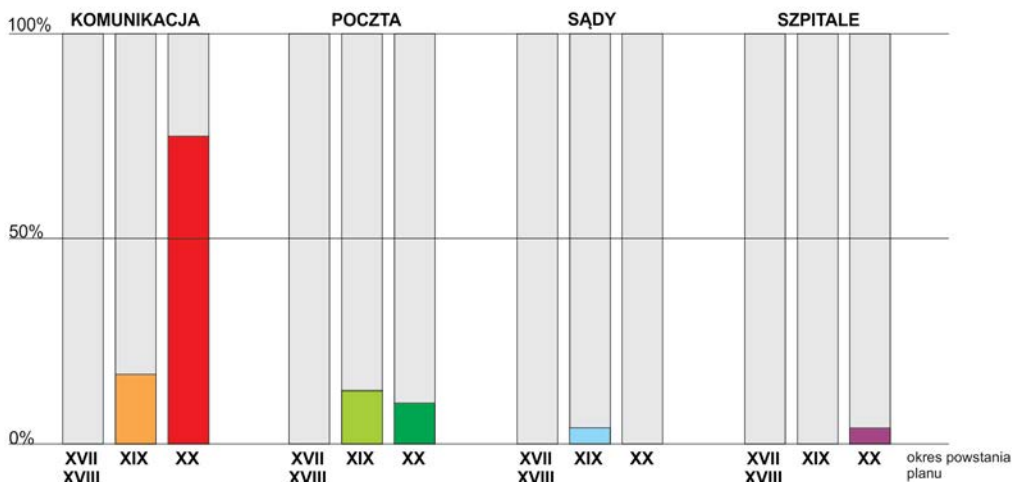
3.3. Własność i administracja

Do najwcześniej prezentowanych elementów pozamaterialnych na dawnych planach Warszawy należały granice administracyjne i własnościowe. Chociaż przebieg granic miasta na najstarszych planach I. Hoppego (1641) i E. Dahlbergha (1655) wyznaczają jak najbardziej fizyczne obwałowania zygmuntofskie i mury Starej Warszawy, to na planie M. Deutscha z 1777 roku odnotowano w zupełności niematerialne, niewidoczne w terenie granice (A. Janiewicz i in. 1999). Wcześniej jeszcze, w 1762 roku P.R. Tirregaille¹⁴ zastosował znaki literowe o odniesieniu powierzchniowym do nieprecyzyjnego przedstawienia podziałów administracyjnych. Nie przedstawił on jednak jednoznacznego przebiegu granic, przypisując jedynie litery poszczególnym jurydykom. Granice prezentowano zgodnie ze stanem istniejącym. Jedynie w 1831 roku na planie W.B. Clarke'a¹⁵ znajdujemy przedstawienie granic aktualnych i dawnych z 1762 roku. Rozwiązanie to zdaje się zapowiadać wprowadzenie kartografii miejskiej Warszawy w okres prezentacji zagadnień tematycznych na planach ogólnogeograficznych. Przywołane przedstawianie granic miasta, wobec istnienia wokół Warszawy ziemnego wału sanitarno-policyjnego, jakim były usypane w 1770 roku

¹⁴ *Plan de la ville Varsovie dedié á S.M. Auguste III Roi de Pologne electeur de Saxe etc. levé par ordre de S.E.M. le Comte Bielski Grand Maréchal de la Couronne par M.P. Ricaud Tirregaille leut Colonel et Ingenieur au Service du Roi et de la Republique en 1762* [Plan miasta Warszawy dedykowany Augustowi III królowi polskiemu elektorowi saskiemu etc. Zdjęty na polecenie hrabiego Bielińskiego Marszałka Wielkiego Koronnego przez pana P. Ricauda de Tirregaille podpułkownika inżyniera na służbie Króla i Rzeczypospolitej w 1762 roku], ok. 1:6690, 1762, Pierre Ricaud de Tirregaille, ryt. Gottlob Jakob Marstaller (Teofil Jakub Marstalski), miedzioryt, 132×101 cm.

¹⁵ *Warsaw (Warszawa)*, ok. 1:16 700 (1000 metrów francuskich – 6 cm), 1831, W.B. Clarke, ryt. T.E. Nicholson, wyd. Baldwin and Cradock, litografia; znane są egzemplarze ręcznie kolorowane.

Ryc. 4. Procentowy udział planów Warszawy zawierających informacje o usługach i urządach w ich ogólnej liczbie w trzech okresach

tw. wały Lubomirskiego, mogą budzić wątpliwość co do zasadności uwzględnienia ich przy opisie zagadnień niematerialnych. Jednak mamy tu do czynienia z dublowaniem charakteru obiektu, wszak wał ziemny jest tylko „materializacją” administracyjnej idei. Natomiast inne obiekty administracyjne, cyrkule utworzone decyzją Sejmu Czteroletniego już w 1791 roku w całej swojej istocie były zjawiskiem pozamaterialnym. Z ich prezentacją mamy do czynienia od 1831 roku. Prezentowano je albo poprzez obwiedzenie granic sygnaturą liniową, często kolorowaną ręcznie albo później drukowaną litograficznie w kolorze. Przykłady takich przedstawień znajdujemy na planie Juliusza Kolberga z 1827 roku¹⁶ i planach jego syna – Wilhelma Kolberga, wydawanych od 1846 roku. Inne rozwiązanie zastosował Ludwik Scaupae w 1831 roku¹⁷, pokrywając różnymi barwami zabudowę przynależną do różnych cyrkulów, bez rozkoloro-

wania obszarów niezabudowanych. W. Kolberg i F. Kasprzykiewicz na swoich wielobarwnych planach litograficznych jednolitą barwą pokrywali całe obszary cyrkulów, niezależnie od istnienia lub nieistnienia zabudowy.

Uzupełnieniem przedstawienia cyrkulów na planie Warszawy było oznaczenie ich numerów cyframi rzymskimi, zarówno na planach, jak i w legendzie. Niektóre plany miasta zawierają numery cyrkulów bez przedstawienia przebiegu ich granic. Widzimy to np. na planach J. Glücksberga¹⁸ z 1831 oraz K. Richtera z 1842 roku¹⁹.

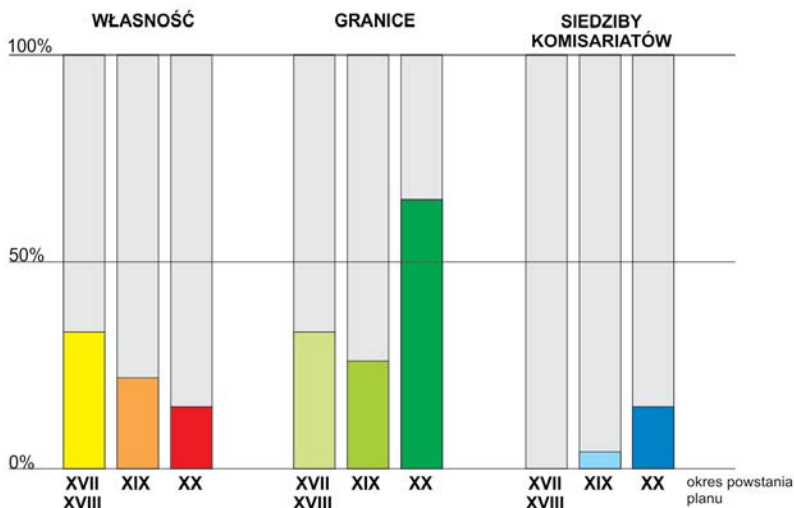
Zagadnienia własnościowe obserwujemy na planach Warszawy od 1809 roku. Wówczas po raz pierwszy oznaczono na planie wprowadzoną w 1784 roku numerację niektórych posesji (częściowe tylko przedstawienie numeracji ma zapewne przyczynę w pojemności graficznej planu), bez wytyczania jednak precyzyjnych granic nieruchomości. Kolejnymi opracowaniami zawierającymi numery posesji były plany Korpusu Inżynierów Wojskowych i ich konty-nuatorów z lat 1822–1859.

¹⁶ *Plan Warszawy*, ok. 1:20 000, Juliusz Kolberg, Instytut Litograficzny Szkolny, rys. Wilhelm Ruchacz, Warszawa 1827 (według planu Kwatermistrzostwa Generalnego W.P., 1820), litografia.

¹⁷ *Situations – Plan Warsaw nach der Aufnahme des Russisch Polnischen General Quatermeister Stabes gezeichnet von L. Scaupae Premier Lieutenant in. der Königl. Preussisch Sechsten Artillerie Brigade 1831* [Plan Sytuacyjny Warszawy wykonany na podstawie zdjęcia rosyjsko polskiego Sztabu Kwatermistrzostwa Generalnego narysowany przez L. Scaupae porucznika w Król. Pruskiej 6 Brygadzie Artylerii 1831], ok. 1:13 500, 1831, L. Scaupae, ryt. W. Steinmetz, litografia; znane są egzemplarze ręcznie kolorowane, 50×77 cm.

¹⁸ *Plan ogólny miasta Stołecznego Warszawy z wyszczególnieniem Cyrkulów, Ulic i znaczniejszych zabudowań. Plan général de la Ville de Varsovie avec la designation des Arondissements des rues, et des principaux edifiees*, 1831, Jan Glücksberg, litografia, 36×25 cm.

¹⁹ *Планъ города Варшавы* [Plan miasta Warszawy], ok. 1:17 000, zdjęcie Karol Richter, ryt. Koniew, Kamkin, Sorokin, ryt. tekstu. Ergarb, Warszawa 1842, (według planu Kwatermistrzostwa Generalnego, 1820), miedzioryt, 53×43 cm.

Ryc. 5. Procentowy udział planów Warszawy zawierających informacje własnościowe i administracyjne w ich ogólnej liczbie w trzech okresach

Uwzględnianie treści administracyjnej i własnościowej było charakterystyczną cechą planów Warszawy od drugiej ćwierci XIX wieku do początku wieku XX. Z prezentacją granic administracyjnych spotykamy się głównie na planach wydawnictw komercyjnych, takich jak oficyny F. Kasprzykiewicza, O. Flecka i W. Walkiewiczza. Numerację posesji znajdziemy natomiast na opracowaniach proveniencji wojskowej i urzędowej. Udział planów zawierających informacje własnościowe i administracyjne ilustruje rycina 5.

Podsumowując problematykę prezentacji zagadnień administracyjnych i własnościowych można wskazać, że przedstawiano je za pomocą liter lub liczb, sygnatur liniowych albo barwnych powierzchni. Uzupełnieniem informacji kartograficznej były niejednokrotnie napisy identyfikujące obraz symboliczny. Podziały własnościowe dotyczące zarówno pojedynczych posesji jak i większych obszarów przedstawiano liniami oraz odnosząc napisy (numery posesji lub nazwy obszarów) do powierzchni. Wszystkie zjawiska z tej grupy w sposób wyrazisty mieszczą się w kategorii zagadnień niematerialnych albo pozamaterialnych.

4. Podsumowanie

Hipoteza badawcza, że na planach Warszawy dostrzec można w badanym okresie sukcesywny wzrost liczebności, a zatem i roli elementów pozamaterialnych, chociaż w ich przedstawianiu nie da się wskazać wyraźnego momentu początkowego, nie uzyskała w wyniku przeprowadzonych badań pełnego potwierdzenia w odniesieniu do ogółu przedstawianych zagadnień. Różne zjawiska były różnie reprezentowane na różnych planach i w różnych okresach. Tylko w odniesieniu do niektórych elementów widoczne są pewne stałe tendencje wzrostu ich liczebności i znaczenia (np. nazewnictwo ulic i obszarów, komunikacja oraz wizje miasta).

W wielu wypadkach rozgraniczenie przynależności prezentacji do obiektów materialnych i elementów niematerialnych może wydać się niejednoznaczne. Tym niemniej wszystkie omówione lub przywołane wyżej przypadki noszą cechy elementów niematerialnych i jako takie mają swój obraz kartograficzny na dawnych planach.

Literatura

- Bartoszewicz H., Weszpiński P.E., 2017, *Korpus Inżynierów Wojskowych. Plan Warszawy 1825. Ze zbiorów kartograficznych Muzeum Warszawy*. Warszawa: Muzeum Warszawy.
- Handke K., 2011, *Dzieje Warszawy nazwami pisane*. „Biblioteka Warszawska”, Warszawa: Muzeum Historyczne m.st. Warszawy.
- Jankiewicz A., Weszpiński P.E., Witecki M., 1999, *Atlas Historyczny Warszawy*. Warszawa: Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, Miasto Stołeczne Warszawa, Wojewoda Mazowiecki.
- Karczewski A., [1945], *Plany Warszawy w XVIII i początku XIX do czasów Księstwa Warszawskiego włącznie*. Warszawa, maszynopis ze zbiorów Archiwum Państwowego w Warszawie.
- Krassowski B., Majewska B., 1980, *Plany Warszawy 1655–1814*. Warszawa: Biblioteka Narodowa.
- Olsen B., 2013, *W obronie rzeczy. Archeologia i ontologia przedmiotów*. Warszawa: Instytut Badań Literackich. (oryginał: 2010, *In Defense of Things. Archeology and the Ontology of Objects*. Lanham, New York, Toronto, Plymouth, UK: AltaMira Press).
- Weszpiński P.E., 2012, *Dawne źródła kartograficzne do poznania nazewnictwa miejskiego Warszawy od XVII do XIX wieku*. „Biblioteka Warszawska. Śladami nazw miejskich Warszawy. Z prac Zespołu Nazewnictwa Miejskiego”, Warszawa: MHW, s. 15–38.
- Weszpiński P.E., 2013, *Plan miasta Warszawy. Plan von der Stadt Warschau 1808–1809*. „Kronika Warszawy” nr 1 (148)/2013, s. 100–105.
- Weszpiński P.E., 2015, *Dzieje i analiza dawnych planów Warszawy*. Praca doktorska pod kier. J. Pasławskiego, Warszawa: Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego.
- Zarębska T., 1964, *Plan Warszawy z pierwszej połowy XVII w.* „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” T. 9, z. 1, s. 233–254.

Cartographic image of immaterial elements in a city on the example of city maps of Warsaw from 1641 until the end of the 19th century

Summary

The article discusses the problem of cartographic presentation of immaterial elements of city space. On the example of old city maps of Warsaw from the period between 1641 and the end of the 19th century, the image of objects and places in Warsaw is linked to the image of activities happening in them, or in connection with them. The author presents results of the analysis of the methods of presentation of immaterial elements, distinguishing three most numerous

groups of them: nomenclature, functions and significance of objects, and property and administrative issues. The conclusions base on the analysis of 61 general city maps of Warsaw covering the whole city, elaborated in the periods 1641–1800, 1801–1900, and, supplementary, 1901–1939.

Keywords: history of cartography, Warsaw, immaterial elements, old city maps

Niniejszy tekst jest tłumaczeniem artykułu: Paweł E. Weszpiński, *Cartographic image of immaterial elements in a city on the example of city maps of Warsaw from 1641 until the end of the 19th century*. „Polish Cartographical Review” Vol. 49, 2017, no. 4, pp. 167–176, DOI: 10.1515/pcr-2017-0014.

W przypadku cytowania należy podawać wersję pierwotną (w języku angielskim).